3. Korniev, S. I. (2009). Problemy korektsiinoi pedahohiky u tvorchii spadshchyni I. O. Sikorskoho. [Problems of corrective pedagogy in the creative legacy of I. O. Sikorsky]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk). Kyiv [in Ukrainian].

4. Suprun, M. (2005). Korektsiine navchannia uchniv dopomizhnykh zakladiv osvity: vytoky, stanovlennia ta rozvytok (druha polovyna KhIKh – persha polovyna KhKh st.). [Corrective education of students in auxiliary educational institutions: origins, formation, and development (Second half of the 19th – first half of the 20th century)]. K. : Vyd-vo Palyvoda A. V. [in Ukrainian].

5. Lyndina, Y. (2024). Formation and development of the system of training speech therapy personnel (late XIX – early XXI century). ScienceRise: Pedagogical Education, 1 (58), 8–14. [in Ukrainian].

6. Shevchenko, V. M. (2006). Vynyknennia i rozvytok v Ukraini spetsialnykh shkil dlia hlukhonimykh v druhii polovyni KhIKh – pochatku KhKh stolittia. [The emergence and development of special schools for deaf students in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk). Kyiv. [in Ukrainian].

7. Kovalchuk, Zh. M. (2020). Stanovlennia ta rozvytok teoretychnykh zasad lohopedii v Ukraini (druha polovyna KhKh stolittia –pochatok KhKhI stolittia). [Formation and development of theoretical foundations of speech therapy in Ukraine (second half of the 20th century - beginning of the 21st century)]. (Dys. kand. ped. nauk). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Kozynets, O. V. (2015). Problemy korektsiinoi pedahohiky u tvorchii spadshchyni Rudolfa Henrikhovycha Kraievskoho. [Problems of corrective pedagogy in the creative legacy of Rudolf Henrikhovich Kraievsky]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Dopomizhni shkoly. (1940). Zbirka dyrektyvnykh materialiv pro shkoly z osoblyvym rezhymom: dopomizhni, hlukhonimykh i slipykh. [Collection of policy materials on special schools: auxiliary, deaf-mute and blind]. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta orhaniv derzhavnoho upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration Bodies of Ukraine]. /TsDAVOV/. F.166. Op.2. Spr. 1706. Ark.71–72 [in Ukrainian].

Матеріал надійшов до редакції 12.05.2025 р.

УДК 376.015.31-056.3

Ірина Матющенко,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психокорекційної педагогіки та реабілітології, факультету спеціальної та інклюзивної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

irina-100@meta.ua
ORCID ID 0000-0002-0684-4154

Iryna Matyushchenko,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychocorrective Pedagogy and Rehabilitation, Faculty of Special and Inclusive Education of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University

Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
м. Київ, Україна
вул. Пирогова, 9, м.Київ, 01601, Україна

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University,
Kyiv, Ukraine St.9 Pyrohova Street, Kyiv, 01601, Ukraine135

ПЕДАГОГІЧНІ СКЛАДОВІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СВІДОМОСТІ В ОСВІТІ

PEDAGOGICAL COMPONENTS OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF CONSCIOUSNESS IN EDUCATION

Анотація. Статтю присвячено проблемі реалізації принципу свідомості в освіті підростаючого покоління. Зокрема, у статті розглянуто теоретико-методологічні підходи щодо визначення педагогічних складових забезпечення реалізації принципу свідомості. Зазначається, що окреслена проблема має велике значення для дітей з ментальними порушеннями, оскільки потребує особливого підходу та шляхів реалізації, що своєю чергою потребує від сучасної системи освіти створення сприятливих психолого-педагогічних умов. Щодо дітей з особливими освітніми потребами, зокрема дітей з ментальними порушеннями, пріоритетним залишається завдання посилення ефективності їхньої соціалізації педагогічними засобами реалізації принципу свідомості в освіті (або свідомості навчання та виховання, свідомості й активності). Проблема усвідомленої активності особи розглядається як одна з найважливіших, але ще недостатньо досліджених у загальній та спеціальній психолого-педагогічній науці. Звертається увага, що забезпечення реалізації принципу свідомості в освіті підростаючого покоління сприятиме їх соціальному розвитку та адаптації до життя у суспільстві. Саме реалізація дидактичного принципу свідомості сприятиме запобіганню виникнення у них формалізму знань, посилить їх засвоєння та практичну

реалізацію. Завдяки дотриманню системи педагогічних умов реалізації принципу свідомості школярі мають можливість стати більш самостійними у задоволенні власних потреб та виконанні як навчальних, так і повсякденних завдань без стороннього супроводу, з опорою на власні індивідуальні можливості та перспективи розвитку. Розв'язання проблеми в цьому контексті забезпечить також розуміння важливості індивідуальних особливостей школярів окресленої категорії під час організації навчального процесу та сприятиме їхньому успішному навчанню, соціальній адаптації та особистісному розвитку загалом.

Висвітлено педагогічні стратегії та методи, спрямовані на розвиток усвідомленості в навчанні та забезпечення реалізації принципу свідомості в освіті, розкрито зміст та шляхи реалізації окресленого принципу у педагогічному процесі, визначено сутність явищ, що покладаються в його основу.

Ключові слова: принцип свідомості**,** соціалізація, адаптація, психолого-педагогічний супровід, інклюзивна освіта, діти з ментальними порушеннями.

Abstract. The article is devoted to the problem of implementing the principle of consciousness in the education of the younger generation. In particular, the article considers theoretical and methodological approaches to determining the pedagogical components of ensuring the implementation of the principle of consciousness. It is noted that the outlined problem is of great importance for children with mental disorders, as it requires a special approach and ways of implementation, which in turn requires the modern education system to create favorable psychological and pedagogical conditions. Regarding children with special educational needs, in particular children with mental disorders, the priority remains the task of enhancing the effectiveness of their socialization through pedagogical means of implementing the principle of consciousness in education (or consciousness of learning and upbringing, consciousness and activity). The problem of conscious activity of a person is considered one of the most important, but still insufficiently researched in general and special psychological and pedagogical science. It is noted that ensuring the implementation of the principle of consciousness in the education of the younger generation will contribute to their social development and adaptation to life in society. It is the implementation of the didactic principle of consciousness that will help prevent the emergence of formalism of knowledge in them, strengthen their assimilation and practical implementation. Thanks to the observance of the system of pedagogical conditions for the implementation of the principle of consciousness, schoolchildren have the opportunity to become more independent in meeting their own needs and performing both educational and everyday tasks without outside support, relying on their own individual capabilities and development prospects. Solving the problem in this context will also provide an understanding of the importance of the individual characteristics of schoolchildren of the

outlined category in organizing the educational process and will contribute to their successful learning, social adaptation, and personal development in general.
Pedagogical strategies and methods aimed at developing awareness in teaching and ensuring the implementation of the principle of consciousness in education are highlighted, the content and ways of implementing the outlined principle in the pedagogical process are revealed, and the essence of the phenomena that underlie it are determined.

Key words: principle of consciousness, socialization, adaptation, psychological and pedagogical support, inclusive education, children with mental disorders.

Актуальність дослідження. Мета статті полягає у з'ясуванні сутності проблеми педагогічної реалізації принципу свідомості в освіті підростаючого покоління та визначенні концептуальних засад, що покладаються в його основу. Принцип свідомості в освіті підростаючого покоління є основоположним в сучасній в педагогіці. Сприяння реалізації принципу свідомості в освіті – це ключовий фактор успішного та гармонійного розвитку особистості, процес, який неможливо уявити без системного підходу, що охоплює всі складові педагогічного процесу. Система роботи із забезпечення реалізації принципу свідомості в сучасній системі освіти ґрунтується на чітко сформульованих цілях, які зрозумілі як педагогу, так і учням. Ці цілі не повинні бути абстрактними, а мати конкретне вираження у практичних результатах навчальної діяльності. Зміст навчальної діяльності освітнього процесу має бути цікавим, актуальним та відповідати віковим та індивідуальним особливостям здобувачів освіти.

Розв'язання ж проблеми у такому контексті набуває важливого значення з врахуванням складових педагогічного процесу, які забезпечують реалізацію принципу свідомості та сприяють розвитку усвідомленості в навчанні та подальшій соціалізації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблемі реалізації принципу свідомості в сучасній системі освіти підростаючого покоління присвячено значну кількість досліджень. Однак щодо дітей з особливими освітніми потребами, зокрема дітей з ментальними порушеннями, пріоритетним залишається завдання посилення ефективності їхньої соціалізації педагогічними

засобами реалізації принципу свідомості в освіті (або свідомості навчання та виховання, свідомості й активності). Проблема усвідомленої активності особи розглядається як одна з найважливіших, але ще недостатньо досліджених у спеціальній психолого-педагогічній науці.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності проблеми педагогічної реалізації принципу свідомості в освіті підростаючого покоління та визначенні концептуальних засад, що покладаються в його основу.

Методи дослідження. У дослідженні використано дві групи методів – теоретичні та емпіричні. Теоретичні становлять праці відомих вітчизняних та зарубіжних авторів спеціальної та загальної психолого-педагогічної літератури.

Друга група методів – емпіричні. Емпіричною основою слугують збір інформації, синтез, аналіз, узагальнення.

Результати дослідження. Сприяння реалізації принципу свідомості в освіті набуває важливого значення з врахуванням складових педагогічного процесу, які забезпечують реалізацію окресленого принципу та сприяють розвитку усвідомленості в навчанні.

Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури (Н. Кривцова, 2018, О. Лукач, 2013, С. Максименко, 2015, & О. Хохліна, 2006 та ін.), складовими, які забезпечують реалізацію принципу свідомості в освіті є:

- мотивація (створення умов для формування стійкого інтересу до навчання);
- цілепокладання (спільне з учнями визначення цілей навчання);
- планування (спільне з учнями планування навчальної діяльності);
- організація (створення умов для ефективної навчальної діяльності);
- контроль (надання учням зворотного зв'язку про їх успіхи та недоліки);
- оцінювання (використання різноманітних форм оцінювання, які допомагають учням усвідомити свої успіхи та недоліки).

У літературних джерелах зазначається, що центральною складовою в системі роботи є мотивація. Цей психологічний механізм відіграє вирішальну роль у формуванні стійкого інтересу до навчання та активного залучення учнів до пізнавальних процесів (Л. Прохоренко, 2015). Саме через мотивацію учні стають більш уважними та зацікавленими у навчальному процесі, що сприяє

підвищенню рівня усвідомленості. Мотивація допомагає створити позитивне середовище для навчання, де кожен учень відчуває важливість та цінність отриманих знань і навичок. Вона може бути здійснена через різноманітні форми, включаючи стимулювання цікавості до предмету, розвиток самосвідомості та самореалізації, а також заохочення до досягнення позитивних результатів (Н. Кривцова, 2018).

Крім мотивації, важливою складовою є цілепокладання. Спільне з учнями визначення цілей навчання допомагає зорієнтувати їх на досягнення конкретних результатів. Це стимулює учнів до активної діяльності та саморозвитку, а також сприяє формуванню їхньої усвідомленої позиції у навчальному процесі (О. Логвись, 2022).

Планування навчальної діяльності є ще однією важливою складовою. Спільне планування з учнями дає можливість створити оптимальні умови для їхнього навчання та розвитку. Це містить в собі визначення послідовності та обсягу матеріалу, розподіл часу для виконання завдань, а також врахування індивідуальних особливостей кожного учня (С. Максименко, 2015).

Організація навчальної діяльності становить не менш важливу складову. Створення сприятливих умов для ефективного навчання та розвитку учнів допомагає забезпечити максимальний рівень усвідомленості. Це передбачає організацію робочих місць, використання сучасних навчальних технологій, а також стимулювання активності та ініціативи учнів (О. Хохліна, 2012).

Контроль та надання зворотного зв’язку про успіхи та недоліки є важливим елементом у формуванні усвідомленості в навчанні. Це дає змогу учням самостійно аналізувати свої досягнення та виявляти області для подальшого розвитку. Оцінювання – це зворотний зв’язок, який допомагає учням усвідомити свої успіхи та недоліки. Ефективне використання різноманітних форм оцінювання сприяє не лише контролю знань, а й розвитку мета-пізнавальних навичок та усвідомлення власного прогресу у навчанні (О. Криворучко, 2012).

Усі ці складові педагогічного процесу разом сприяють розвитку усвідомленості в навчанні, формуванню критичного мислення та саморефлексії учнів, що є важливими передумовами для їхнього успішної соціалізації,

подальшого особистісного та професійного зростання (С. Максименко, 2015 & О. Хохліна, 2012).

Отже, як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури (Н. Кривцова, 2018 & О. Криворучко, 2012 & О. Логвись, 2022 & О. Лукач, 2013 & С. Максименко, 2015 & Л. Прохоренко, 2015 & О. Хохліна, 2006 та ін.), проблема усвідомленості в навчанні – це не просто дидактичний нюанс, а глибинний екзистенційний виклик, що постає перед сучасною освітою. Йдеться не про трансляцію знань, а про пробудження в учня свідомого ставлення до власного пізнання, про розкриття сенсів та актуалізацію особистісного потенціалу. У цій парадигмі педагог виступає не як транслятор інформації, а як наставник, який веде учня лабіринтами знань, допомагаючи йому творити власну інтерпретацію та відкривати нові горизонти розуміння.

У зв'язку з цим І. Булах, 2016, стверджує, що свідоме ставлення до навчальної діяльності не виникає спонтанно, а формується цілеспрямованою роботою педагога, який враховує вікові особливості та індивідуальні характеристики учнів. Лише за таких умов принцип свідомості буде дійсно реалізовано в навчально-виховному процесі, що сприятиме всебічному розвитку особистості дитини.

Крім того, важливим є застосування методів психологічної підтримки, які допомагають учням впоратися зі стресом та емоційними труднощами, що часто супроводжують навчальний процес. Це може передбачати індивідуальні консультації, групові сесії психологічної підтримки та розвиток стратегій саморегуляції емоцій (С. Максименко, 2015).

Система роботи з усвідомленістю навчання базується на найтоншому принципі – розумінні; вона поєднує в собі аспекти не лише когнітивної сфери, а й емоційного і духовного відтінку, що розкривається у взаємодії з віковими та індивідуальними особливостями учнів (Н. Софій & Ю. Найда, 2019). Ця система відображає не лише передові педагогічні техніки, а й глибини індивідуальної особистості, та виявляється невід'ємною частиною освітнього процесу (І. Булах, 2016).

Аналізуючи інтегрованість педагогічного процесу (Т. Кравчина, 2022 & В. Степанова, 2008 & О. Тамаркіна та ін.) відзначають взаємозв'язок між методами, формами організації, засобами навчання та оцінюванням. Ця спрямованість на комплексне бачення навчання розкриває внутрішню сутність системного підходу до усвідомленості, що виявляється як ключовий фактор успішності педагогічної практики та забезпечення реалізації принципу свідомості в освіті.

Зокрема, (Т. Кравчина, 2022) розглядає методи навчання як інструменти, за допомогою яких педагог допомагає учням опанувати знання та розвинути свої навички. Ці інструменти мають бути різноманітними та відповідати цілям та змісту навчання.

Отже, розглянувши педагогічні стратегії та методи, спрямовані на розвиток усвідомленості в навчанні та забезпечення реалізації принципу свідомості, можна визначити, що однією з ключових стратегій є створення стимулюючого навчального середовища, яке сприяє активному осмисленню та усвідомленому засвоєнню навчального матеріалу.

Своєю чергою навчальне середовище неможливе без педагогічного процесу. Так, під педагогічним процесом розуміють взаємодію між вчителями та учнями, спрямовану на досягнення певної мети – формування всебічно та гармонійно розвиненої особистості. Проте це поняття є дещо звуженим й неповним, оскільки не відображає всіх складнощів і аспектів самого процесу, зокрема його цілісності та загальності. Ключовим аспектом педагогічного процесу є забезпечення навчання, виховання та розвитку на основі загальності і цілісності (С. Миронова, 2016).

Педагогічним процесом називають систему, що об'єднує процес формування, розвитку, виховання та навчання за умови наявності різноманітних умов, форм і методів їх реалізації. Система визначається як виділена множина взаємопов'язаних елементів, спрямованих на досягнення загальної мети та взаємодію з середовищем. (О. Хохліна, 2021).

О. Хохліна, 2021, у своїх дослідженнях стверджує, що взаємодія між учнями та педагогами у конкретних умовах формує чотири основні компоненти системи:

1) цільовий, що охоплює всю сукупність мети та завдань педагогічної діяльності, від загальної мети – формування всебічно розвиненої особистості – до конкретних завдань щодо розвитку певних якостей;

2) змістовий, що відображає суть того, що реалізується для досягнення мети та завдань;

3) діяльнісний, що передбачає співпрацю, організацію та управління процесом з урахуванням кінцевого результату, у науковій літературі також називається організаційно-управлінським;

4) результативний, що відображає ефективність процесу та ступінь досягнення мети та завдань.

У літературних джерелах (І. Булах, 2016 & С. Максименко, 2015 & Л. Прохоренко, 2015 & С. Миронова, 2016 & Л. Прохоренко, 2015 & О. Хохліна, 2021 та ін.). зазначається, що педагогічний процес – це трудовий процес, спрямований на досягнення суспільно важливих завдань. Його особливість полягає в об’єднанні праці вчителів та учнів, що створює педагогічну взаємодію між учасниками. Його особливість полягає у тому, що праця як вчителів, так і учнів об’єднується, створюючи взаємовідносини учасників трудового процесу – педагогічну взаємодію. В трудовому процесі виокремлюються об’єкти, засоби та продукти праці.

Також стверджується, що між компонентами педагогічного процесу існують різноманітні зв’язки. Інформаційні – забезпечують обмін інформацією між учасниками. Організаційно-діяльнісні – пов’язані з організацією та управлінням процесом. Комунікативні – забезпечують спілкування та взаєморозуміння між учасниками. Управління та самоврядування – пов’язані з управлінням процесом та участю в ньому самих учасників. Причинно-наслідкові – відображають причинно-наслідкові зв’язки між компонентами. Генетичні – відображають історичні тенденції та традиції в навчанні й вихованні

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, забезпечення реалізації принципу свідомості базується на цінності освіти та усвідомленні процесу отримання знань і вмінь. Основними характеристиками особистості учня, необхідними для втілення принципу свідомості і активності, є такі: навички самостійного навчання та саморегуляції; усвідомлена розумова діяльність; пізнавальна активність особистості (О. Хохліна, 2021). Ці якості істотно впливають на процес засвоєння знань та умінь учнями, їхню стійкість і глибину, а також на швидкість та рівень освоєння матеріалу. Отже, активність і свідомість відіграють ключову роль у педагогічному процесі та процесі навчання. Підтримка цього принципу є важливим показником успішності освітнього процесу (С. Миронова, 2016).

У результаті аналізу розробленості проблеми реалізації принципу свідомості в освіті ми дійшли висновку, що подальше дослідження вбачаємо в цілісному й більш глибокому трактуванні його змісту та шляхів реалізації у педагогічному процесі учнів з ментальними порушеннями, що своєю чергою сприятиме посиленню його психологічного обґрунтування з визначенням сутності явищ, що покладаються в його основу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах, І.С. (2016). *Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи.* (Монографія). Вінниця: Підручники і посібники https://surl.li/ysoyhf
2. Кравчина, Т. (2022). Рефлективна позиція педагога: методи і прийоми рефлексії педагогічної діяльності. *Освіта. Інноватика. Практика*. 10 (7), 39–43. https://surl.li/vhuyvm
3. Криворучко, О. (2012). Динаміка самооцінки творчих здібностей у підлітковому віці // *Психологічні дослідження*: наукові праці студентів соціально-психологічного факультету. (4), 67–69. https://surl.li/iigvky
4. Кривцова, Н.В. (2018). *Психологічні особливості потенціалу самореалізації особистості.* (Дис. канд. психол. Наук). Одеса. 296 с. https://surl.li/unsvxp
5. Логвись, О. (2022). Психологічні особливості саморегуляції поведінки у майбутніх педагогів у процесі професійного становлення. *Психологічні перспективи*, 39, 257–269. https://surl.li/jrqwrl

6. Лукач, О.М. (2013). Моральний розвиток особистості юнацького віку. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. (2), 91–95. https://surl.lu/tximsv

7. Максименко, С.Д. (2015). *Загальна психологія: навч. посіб*. Київ: МАУП, 2000. 256 с. https://surl.li/jzdmvn

8. Миронова, С.П. (2016). Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник - Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с. https://surl.li/fxkhgd

9. Прохоренко, Л.І. (2015). Мотиваційні чинники навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку // *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 1(73). С.58–64. https://surl.li/koomjr

10. Софій, Н., & Найда, Ю. (2019). Середовище, що належить дітям: порадник для педагогів закладів дошкільної освіти. За ред. Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй в Україні. 68 с. . https://surl.li/ajpmfx

11. Тамаркіна, О.Л. (2019). Індивідуальний підхід до навчання в сучасній вищій школі // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції *«Психологія і педагогіка: актуальні питання»*, (12-13 квітня 2019 р.). Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». С. 13–15. https://surl.li/vngwkv

12. Хохліна, О.П. (2012). Категорія свідомості: суть та використання у педагогічному процесі спеціального освітнього закладу // *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* [за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака]. Вип. XXI в двох частина, частина 1. С.252–258. . https://surl.li/ndyvlr

13. Хохліна, О.П. (2021). Теоретико-методологічні проблеми психології: навч. посіб. Київ. С.140–149. https://surl.li/dbhafa

REFERENCES

1. Bulakh, I.S. (2016). *Psykholohiia osobystisnoho zrostannia pidlitkiv: realii ta perspektyvy* [Psychology of personal growth of adolescents: realities and prospects]. Pidruchnyky i posibnyky https://surl.li/ysoyhf [in Ukrainian].

2. Kravchyna, T. (2022). *Reflektyvna pozytsiia pedahoha: metody i pryiomy refleksii pedahohichnoi diialnosti* [The reflective position of the teacher: methods and techniques of reflection of pedagogical activity]: *Education. Innovation. Practice*, 10 (7), 39–43. https://surl.li/vhuyvm [in Ukrainian].

3. Kryvoruchko, O. (2012). *Dynamika samootsinky tvorchykh zdibnostei u pidlitkovomu vitsi* [Dynamics of self-assessment of creative abilities in adolescence. Psychological research] *scientific*

works of students of the social and psychological faculty. 4, 67–69. https://surl.li/iigvky [in Ukrainian].

4. Kryvtsova, N.V. (2018). *Psykholohichni osoblyvosti potentsialu samorealizatsii osobystosti* [Psychological features of the potential for self-realization of the individual] *Candidate's thesis*: Odesa. https://surl.li/unsvxp [in Ukrainian].

5. Logvys, O. (2022). *Psykholohichni osoblyvosti samorehuliatsii povedinky u maibutnikh pedahohiv u protsesi profesiinoho stanovlennia* [Psychological features of self-regulation of behavior in future teachers in the process of professional formation. Psychological perspectives], 39. 257–269. https://surl.li/jrqwrl [in Ukrainian].

6. Lukach, O.M. (2013). *Moralnyi rozvytok osobystosti yunatskoho viku* [Moral development of the adolescent personality. Scientific Bulletin of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Institute named after Taras Shevchenko]. Series: Pedagogy. (2), 91–95. https://surl.lu/tximsv [in Ukrainian].

7. Maksymenko, S.D. (2015). *Zahalna psykholohiia: navch. posib [General psychology: a textbook]*. Kyiv: 2000. Pidruchnyky i posibnyky. https://surl.li/jzdmvn [in Ukrainian].

8. Myronova, S.P. (2016). Pedahohika inkliuzyvnoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk [*Pedagogy of inclusive education: teaching and methodological manual]*. Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko.164. https://surl.li/fxkhgd [in Ukrainian].

9. Prokhorenko, L.I. (2015). *Motyvatsiini chynnyky navchalnoi diialnosti shkoliariv iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku* [Motivational factors of educational activity of schoolchildren with mental retardation. Special child: education and upbringing]. 1(73), 58–64. https://surl.li/koomjr [in Ukrainian].

10. Sofiy, N., & Naida, Yu. (2019). *Seredovyshche, shcho nalezhyt ditiam: poradnyk dlia pedahohiv zakladiv doshkilnoi osvity* [The environment that belongs to children: a guide for teachers of preschool educational institutions. Ed. United Nations Children's Fund in Ukraine]. 68. https://surl.li/ajpmfx [in Ukrainian].

11. *Tamarkina, O.L. (2019). Indyvidualnyi pidkhid do navchannia v suchasnii vyshchii shkoli* [Individual approach to learning in modern higher education: Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference "Psychology and Pedagogy], April 12-13, 2019). Kharkiv. 13–15. https://surl.li/vngwkv [in Ukrainian].

12. Khokhlina, O.P. (2012). *Katehoriia svidomosti: sut ta vykorystannia u pedahohichnomu protsesi spetsialnoho osvitnoho zakladu* [Category of consciousness: essence and use in the pedagogical process of a special educational institution. Collection of scientific works of the Ivan Ogienko Kamyanets-Podilsky National University]. Issue XXI in two parts, part 1, 252–258. https://surl.li/ndyvlr [in Ukrainian].

13. Khokhlina, O.P. (2021). *Teoretyko-metodolohichni problemy psykholohii: navch. Posib* [Theoretical and methodological problems of psychology: teaching aids]. Kyiv. 140–149. https://surl.li/dbhafa [in Ukrainian].

Матеріал надійшов до редакції 10.09.2025 р

.

УДК 316.6:376-056.263-053.2"364"

Наталія Обухова,
аспірантка кафедри психології
obuchova1977@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0837-2821

Nataliia Obukhova,
Postgraduate student of the Department of Psychology

Євгеній Клопота,
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології
klopota-ea@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6060-0540
Scopus ID: 57194022182

Yevhenii Klopota,
Doctor of psychology, professor,
professor of the Department of psychology
Zaporizhzhia national university
Universytetska st., 66, Zaporizhzhia, Ukraine, 69011

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна
вул. Університетська, 66, м. Запоріжжя, Україна, 69011

Zaporizhzhia national university, Zaporizhzhia, Ukraine
Universytetska st., 66, Zaporizhzhia, Ukraine, 69011